

בשולי
סיפורת
ושירה

אפרים צורף

מסות על שיי עגנון
חינ ביאליק ושי שלום

הוצאת בינאור
גבעתיים תשליא

האמונתיים הבדוקים והמנוסים לעצבן עיצוב אדיקוואטי ולשקף בתהליך הגיבוש האפי הרגיל את רוב המשמעות המבהילה שנכנסה לתוך מציאותנו והפכה אותה למשהו שונה לגמרי מהמציאות התודעתית של תקופות קודמות" (מסכת הרומן עמ' 70).

אכן, ב"ספר המעשים" גנוז המפתח הפסיכולוגי להבנת כלל-יצירות עגנון המפועם הזיות וחלומות.

דמות מן "האש והעצים"

בריבי צדקיהו גיבור הסיפור, "לפי הצער השכר", שבספר "האש והעצים", עיצב ש"י עגנון קומה שלמה, צדיק תמים בתכלית הפשטות והענווה, שכוח פשטותו-צדקותו. המרומו שבשיטין ושביניהן מעורר אסוציאציות המוליכות למקורות מאלפים כיצד לקרוא בעגנון והיאך לעמוד על כבשון משנתו שבסיפורו זה ושכמותו, בנוגע למהותם ולתכליתם של יוצר ויצירה, וביותר למעלת היוצר קודם לעשייה, בשעת העשייה ואחריה, והשתלשלותה של היצירה בהתקמותה באיתכסיה (הש', "אגדת הסופר") ושביסכומם מוכיחים: עקידת-הלב ושריפת הנשמה ביצירה, עד עשייתו קומץ של אפר לעיקר גדול ולניגוד גדול מופשט, ששקול כנגד מעשה הכתיבה, כנגד העלאת התוכן של פיוט על גבי גוילין.

שכן עקידת הלב היא מעין כבואה של העקידות הנצחיות בישראל, במשמעותן ובסמליותן הגדולה. לפיכך משנתקבלה למעלה, "העקידה", הפיוט שחיברו ריבי צדקיהו, בכוח צערו ומחח נפשו, באש ליבוטיו וייסוריו, בחינת: "חם לבי בקרבי, בהגיגי תבער אש" — עד ששרף כמו ידיו אח פיוט "העקידה" שלו — "שוב לא הוצרכוהו למטה...".

פתיחה זו שלנו אינה באה אלא לרמוז על מחרוזת הברקות פיוטיות-פסיכולוגיות שרוקמו בסיפור.

כפרק א' בא עגנון לאלפנו יראש לכל וחשוב מכל ביצירת קודש (הוא הדין בכל יצירה נעלה), הוא, הניגון שמוליך את המלים לפי העניין;

הניגון משלים ומפשט את הדברים ועושה מובנים אפילו לפשוט־עם.
אלא שאין הניגון צומח למטה ואין נהנים ממנו מן התפקד; הוא רועף
מלמעלה. הוא נולד בזכות הצדקה, וכשיעורה וכוחה — שיעור איתערותא
דלעילא וכוחה ביצירה ושיעור משקלה הנפשי ורוממות-הקדושה שבעל
הצדקה זוכה לה.

אומנם כך סבור היה ריבי צדקיהו בתחילתו: אם העניי שיעשה צדקה
עמו בן־תורה ובעל מידות הוא — יהא גם פיוטו הגון ורצו וייקבע לאחד
הימים שאומרים בו פיוט; ואם הוא סתם עני — יגנוז הפיוט; ואם הוא
מארהי־פרהי, בלא דרך־ארץ — ישרפנו.

אלא לבסוף נמצא ריבי צדקיהו למד, שרב המרחק בין הראייה לעיניי
לבין הראייה הפנימית, שהעמידה לפני ההבחנה הפסיכולוגית („להריח
והדין“), היא העמידה בנסיון. ומשבא לכלל נסיון ועמד בו, כגון בהתקלו
באותו אורה מוכה־שחין, ממילא בא לגמיכות־רוח ולדכדוך נפש ומכאן —
להתעלות בסולם התרבות והליבוטין, עד לחולשת־הדעת ולקריאת תגר על
עצמו.

אדם שאין בידו להפיס דעתו של עני אחד בישראל יעשוהו שלוחם
של ישראל ויקח לו לשון ויפייט פיוטים לתפילה ויעשה „עולתו של מקום“
(עקידת יצחק), כמין שיר? כאן רמו ועקיצה לקלי עולם שעושים שירים
מטראגריות עמנו ומאסונות בני אדם בכלל. ומשבא ריבי צדקיהו לכלל
היכר זה נצרף ונתעלה, קם ושרף את פיוט „העקידה“ שכתב בעקבות
פרשת העקידה והיה מסתכל באפרו...

מוטיב האפר

תיבה זו אפר עזה היא ברושמה ובשגב פשטותה ואופן העלאתה בסיפור
זה, עד שאנו מזדעזעים לקריאתה ונמשכים לאפרו של האייל ששקול כנגד
יצחק העקוד, זה האפר הצבור תמיד לפני ה' ומכפר חטאי ישראל. כגירסת
רש"י ומדרש האגדה: „ה' יראה עקדת זו לסלוח לישראל בכל שנה ולהצילם
מן הפורענות, כדי שיאמרו הדורות הבאים: ביום הזה (בראש השנה) בהר

ה' ייראה אפרו של יצחק צבור ועומד לכפרה¹ וכך גם ייסד הפייטן למנחה של יום-כיפור: „מאהב יחיד לאמו... תראהו היום כשרוף באולמו, תזכור עקידתו ותחון עמו“.

כן נרמז כאן מאמר „הוזהר“, שעניינו לגבי רוב הסיפורים שב„האש והעצים“ — „אש תמיד תוקד“ — דא אישו דיצחק, דכתיב: הנה „האש והעצים“, היינו, אש תמיד דקיימא תדיר. והעצים — אלן עצים דאברהם וכו'.

אש ועצים נשואים לתכלית אינם עדיין התכלית. רק שריפתם על המזבח עיקר, היינו הקרבן, הקרבת הנפש עיקר ולא הגוילין. אלא שריפת הגוילין באישו של הלב („ונפש כי תקריב“ — מקריב את נפשו); אפר העקידה בעל התכנים הרוחניים הנעלים והכוונות הרבות שגולדו מיקוד הנפש ומשריפת הטפל והגשמי מתוך גבורת העמידה בנסיון לשם ייחודו של השם, נעלה הוא ושקול כנגד כל עשיותיו של האדם, כנגד כל יצירה שכתב.

בדומה לכך מצינו במכילתא (בוא, פז): „אמר ר' שמעון בר יוחאי: אמר לו הקדוש-ברוך-הוא (לאברהם): חייך, מעלה אני עליך, שאם אמרתי לך שאשחט את נפשך, שלא הית מעכב על שמי... מה יחידך? — נפשו של אברהם, שהנשמה קרוייה יחידה“ (תהלים כב).

ויהיו מלות היצירה הפיוטיות כאשר תהיינה, אם היא נטולת עקידת הלב, אינה חשובה כלל ועיקר; אפרה של עקידת יצחק ושל עקידת רבי עקיבא והלבבות של משוררי קודש ושל „העקידה“ של ריבי צדקיהו ושכמותו — עומדות כמעלת השגב האלוהי; שריפת הפיוט סילקה כל פנייה אישית וכל שמץ גשמיות ולא נשתייר הימנו אלא הניגון הרועף, המרחף במלוא המשמעות העליונה להפעים את הנשמה, להבעיר את יקוד התהומות.

קדוש הוא הניגון מלהלבישו בקולמוס, בתיבות של דיו שחורה; לפיכך „משנתקבל פיוט העקידה של ריבי צדקיהו למעלה שוב לא הוצרכוהו למטה“. אלא הניגון בלבד היה מושך מלבנו, „לפי שאין נעימה של הארץ כנעימתם של השמים“.

1. ע'י' מכילתא בוא פז; זבחים סב, א; תנחומא שלח יד; ראש השנה סז, א.

דוק ותגלה בסיפור זה עוד מוטיבים ורעיונות שזיקה להם למקורותינו, אלא שנתעשרו בסממנים נאים במכחול של המחונן ושעל ידו מתבהרות האידיאות שרוקמו בסיפור, למיטל, מוטיב הצדקה במקורות חז"ל, שהמימרה במיצוייה מישתקפת כאן: „גדולה צדקה יותר מכל הקרבנות” וכו' (סוכה מט, ב). וכן הזיקה למוטיב העני שנתנו לו דיגר בערב ראש-השנה (ברכות יח, ב), ולאגדת האורח שר' ינאי האכילהו והשקהו ולבסוף בדקו במקרא, במשנה ובאגדה ולא מצאו, ואמר לו: „אכל כלב פיתו של ינאי” (ויקרא רבה יט).

בניגוד לעני בעל-מום מוכה-שחין וכו' שבמדרש, עז-הפגים, שמארחו עמד בנסיון וזכה. שכן נתגלה שזה לא היה אלא אליהו הנביא. גזק עגנון למוטיב זה האחרון ותיארו בעושר של מבע וצבע את היצוניותו והליכותיו ושיחו ושיגו והוליך העניין כך, עד שריבי צדקיהו עמד בנסיון ונתן לו דיגר זהב ואף לווהו לדרכו. ולא השיב על עלבונותיו. כאן נקודת המוקד להתעלותו מן העקידה בנסיון עד כדי הסתכלות במעשיו בראיית בהירה, שהאפר שקול כנגד החרוזים ושקדושתו והשראתו באו מן הצדקה ולא מן הכתיבה.

ובשביל שנהיה מוכנים לשיאי הסיפור ולעיקר הרעיונות, הקדים המספר לספר על דרך הכתיבה של משוררי הקודש: „נוטל הקולמוס חייב ליטול רשות ממי שהכל ברשותו”, קודם הכתיבה, היינו, שימתין לסייעתא דשמיא ויבדוק כל תיבה ותיבה אם יש לה סמך בתורה שבכתב ושבעל פה ויסתכל בלב, אם ראוי הוא לספר חוקי ה'; וכן שידע לקרוא את שכתב קריאה מדוקדקת ולצרף בו ניגון. רק אז אם יראה שפיוטו כולו קודש, שניגונו הורעף עליו מכוכבים, סימן שראוי הוא שייקבע בספר התפילה...

מכאן, אין הפיוט מתקבל למטה, אלא אם כן נתקבל למעלה תחילה. ועוד אם באים לחבר פיוט שעניינו בחומש, צריך לפתוח את החומש ולעין באותו עניין ובכל המפרשים שאצלו, לפי „שיראי השם אם בא ללבם דבר של תורה, פונים למקום היותם”. מתוך כך רואים בעליל שהדברים מושרשים, מלכבים ומאירים, ולא את יצחק העקוד בלבד יראה, אלא כל האגדות והמדרשות שכרוכות בעקידה ואת עומק משמעותו ואת עוזו רושמו של אותו

קומץ אפר הנצחי, הסמלי ביותר במרטירולוגיה היהודית ובתולדות היהודים (כדרך שעשה עגנון קודם הכתיבה הזאת).

כך נמשכת האידיאה עד לאפר המיליונים של דורנו, שבו עוגן ותשובה למתמידים על סוד אמנות ישראל, קיומו וקוממיותו על אף היזואה ומשום היזואה, דהיינו, אפר העקידות של קדמונינו ושל לבות הפייטנים בהצרפם בצערם ובהתעלוחם, חוץ הגיגים בוערים וערגה עזה לייחוד השם, שרפו שירת לבבם לאפר עד שנעשה קדוש, יוקד עד התהום ועד שמי מרום, בחינת כ, "אש תמיד חוקד על המזבח", שבזכותו טעם לחיינו, טעם לחיי-נצח ישראל השקול כנגד כל יצירה מחורזת שבכתב.

המזווע והמבדה

להבנת הצורה האפית שבסיפור זה, מן הראוי להביא כאן שורות מציור העני כדי להשוות עם העני מוכה-השחין שבאגדה ולהסיק, כמה טובים ושפירים הסממנים העגנוניים:

...מתכסה היה ההלך בכלי נייר כדרך מוכי שחין שאינם סובלים בגד או עור של שק, חוץ מכלי נייר שמצננין את העור, עשויה היתה כסותו כמין כותונת שהגיעה עד לארכובותיו ועליה בגד של ציצית ומארכובותיו ולמטה מטליות שהקריש עליהן הדם שניתו מפצעיו וכו'".

מובלטת כאן עזות ומפעפע ההומור נוסח עגנון: עיקם פיו העני והשיב בלשון עזה: אין בי כוח לעמוד באיש הזה, ייסורי צועקים והוא אומר: אלוהים ישוע... הציץ בפירות ואמר: ברחו השיניים! היה קוצץ ראשי מלים ומבליע סופי מלים ומקדים לכל דיבור, דיבור המתחיל: מה אדבר לך? וכי שיניים יש לי שאצניע נומיזמא בין הלחי ולשיניים? אם אני מתעטש הוא גופל מפי ורואים וחוטפים אותו וקורעים את פצעו שיאמרו צפנתי זהב בפצעיו...

הווי אומר: בהכמה שובצו כאן היסודות המבדחים בצד היסודות המזוועים, כדי שיהא מיגוון של אמנות אפית בסיפור והכוונה האסתטית תהא נשכרת.